

VU Research Portal

The Sources of Celsus's Criticism of Jesus

Tijsseling, E.

2020

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Tijsseling, E. (2020). *The Sources of Celsus's Criticism of Jesus: Theological Developments in the Second Century A.D.* [PhD-Thesis - Research and graduation internal, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Samenvatting

Celsus, een Middenplatonisch filosoof uit de tweede eeuw na Chr., hoorde over of las een joods geschrift, dat te boek gesteld was in het eerste kwart van de tweede eeuw. Dit boek bleek tegengesteld aan de evangelielieverhalen die hij hoorde van mensen in zijn omgeving. Om het kort te zeggen: het joodse geschrift stelde dat de meeste evangelielieverhalen bedrog waren.

Na een introductie en een enkel woord over de gebruikte methodologie heb ik een hoofdstuk geschreven over de status quaestionis, de stand van zaken betreffende het onderzoek naar mijn onderwerp in de loop der jaren. Dit hoofdstuk behandelt de redenen waarom de kerkvader Origenes zijn boek tegen Celsus schreef, waar en wanneer Celsus' boek verschenen kan zijn, wat de situatie van het Romeinse Rijk was, van het christendom (hoewel die term nog ontdekt moest worden) en van het sociale leven in de tweede eeuw, maar ook vragen als: is het mogelijk uit te vinden waarom Celsus zijn boek schreef, wat waren de filosofische gedachten, als die al een rol speelden, die Celsus tot schrijven aanzetten? Waarom voert Celsus een jood sprekend op in de eerste twee van Origenes' acht boeken "tegen Celsus?"

Origenes blijkt te schrijven op verzoek van zijn vriend Ambrosius van Alexandrië om, na ongeveer 85 jaar, de aanval van Celsus te beantwoorden. Eerst weigert Origenes, omdat hij zich afvraagt of het niet veel verstandiger zou zijn de gedragslijn van Jezus tegenover Pilatus te volgen, en dus te zwijgen. Maar vanaf het moment dat Origenes zijn aanvankelijke voorkeur voor zwijgzaamheid als reactie op Celsus laat varen, vloeit er een uitgebreid weerwoord uit zijn pen. Zijn stijl is briljant en ogenschijnlijk gemakkelijk.

Het is waarschijnlijk, maar niet te bewijzen dat Celsus' boek verscheen in Alexandrië, in het begin van de zestiger jaren van de tweede eeuw. Celsus kreeg oog voor wat hij de gevaren van het christendom vond: het isolationisme en de geheimzinnigheid, die de christenen zochten, de bedreiging die ze vormden voor de Romeinse vroomheid die zo essentieel was voor de stabiliteit van het Rijk, de uitsluiting van andere goden (dan Jezus en zijn Vader).

Hoe meer christelijke apologeten deze "nieuwe" religie probeerden te presenteren als niets minder dan het hoogtepunt van de joodse religie, en de joodse bijbel als een volledig christelijk boek, des te meer raakte Celsus vastbesloten een werk te schrijven, gebaseerd op zijn eigen heidense overtuigingen, om aan te tonen dat het levensbedreigend was een volgeling te worden van deze filosofische lichtgewicht, genaamd Jezus. Deze Jezus had nooit iets laten zien, had zijn meest directe

volgelingen niet in de hand, deed zijn wonderen door een soort magie, was een bastaard, verried de mensen uit wier midden hij voortkwam en stierf roemloos aan een kruis.

Wat betreft Celsus' filosofische inzichten, Origenes geeft Celsus de beoordeling "Epicurist." Celsus spreekt zich uit tegen Gods individuele voorzienigheid. Volgens Celsus is het platonisme niet monotheïstisch, maar het christendom evenmin: christenen vereren drie goden, met de nadruk op Jezus. Celsus gelooft dat de God van de evangeliën geacht wordt een zoon te verwekken door zijn Geest te blazen in de schoot van een vrouw, en medelijden te voelen met de lijdende Jezus, diens moeder en diens aardse vader. Hij wordt geacht zich gekwetst te voelen, als mensen demonen of engelen aanbidden, kortom: hij voelt emoties, en dat kan Celsus zich volstrekt niet voorstellen. De christelijke God zou zichtbaar zijn in zijn zogenaamde zoon, en in de gestalte van zijn zoon naar de aarde gekomen zijn. Celsus zegt dat, volgens de christenen, God een tegenstander zou hebben, genaamd Satan, en zijn zoon gezonden zou hebben wegens de zonden van aardse mensen. Dit zijn meer dan genoeg redenen voor Celsus om te proberen deze totale dwaasheid een halt toe te roepen. Hoewel Celsus zijn redenen om te schrijven dus niet voluit noemt, schrijft hij een aanval op de veronderstelde zoon van deze al te emotionele en te menselijk afgeschilderde God, zonder twijfel in de hoop dat het niet te laat zou zijn buitenstaanders te waarschuwen om niet te trappen in de val van deze volgelingen van Jezus.

Wie waren deze (eerste) christenen? Volgens Celsus waren het vulgaire, onontwikkelde mensen, volstrekt niet retorisch onderlegd, en gekant tegen alles wat Celsus hoogachtte. Eenmaal geeft Celsus echter toe dat de christelijke gemeenten in zijn tijd een gemengd gezelschap vormden, die ontwikkelde leden in hun midden hadden, niet alleen maar mensen met een lage sociale status. Er kan geen twijfel zijn dat de grote hoeveelheid gevonden manuscripten uit het vroege christendom, voortkomt uit het feit dat het christendom al vroeg een geïnstitutionaliseerde religie werd, wat leidde tot de productie en conservering van manuscripten. Ondanks het wijdverbreide analfabetisme van de oude wereld was er een "geletterde cultuur", waar het christendom deel van uitmaakte, en de invloed hiervan is onderschat. Uit Celsus' geschrift moeten we concluderen dat volgens hem de dingen die christenen dachten en deden, en de christelijke overtuigingen, strijdig waren met gezond

verstand, beschaving en de juiste vorm van religie. Hun religie en gedrag vormden een omkering van alle waarden.

In de leidende kringen van hoogopgeleide heidense filosofen in de tweede eeuw moet het christendom een bekend fenomeen geweest zijn. Zij kenden Jezus zoals Celsus het christendom kende en ermee in contact stond. Wat hij wist over Jezus ontleende hij voornamelijk aan de jood die hij laat spreken, voor zover het kritiek op Jezus betreft, verder aan het Oude Testament, Plato, de canonieke evangeliën, joodse bronnen, en niet in het minst aan het gesproken woord.

Wat betreft het Platonisme, nodig om Celsus' godsbeeld te begrijpen: volgens Celsus en Plato is God de Schepper van alles wat onsterfelijk is, van de ziel en de kosmos, en dus is God de hoogste God. Dit vermogen om te scheppen is Gods belangrijkste hoedanigheid. De christenen denken dat er een hogere God is: de Vader van Jezus. Dus erkennen de christenen twee goden, en Celsus net zo, namelijk de Schepper en de kosmos. Celsus is dus in feite geen strikte monotheïst, hoewel hij nooit benadrukt dat hij twee goden erkent, waarschijnlijk omdat hij niet op de christenen wil lijken.

God heerst nog steeds, maar niet actief. Hij heeft de wereld geschapen en machten aangesteld om voor Zijn schepping te zorgen. In dit opzicht noemt Celsus voorzienigheid, engelen, demonen en helden, eveneens allemaal een schepping van God, die ervoor zorgen dat alles wordt bestuurd overeenkomstig Gods wil en dat al wat bestaat in het universum zich houdt aan de wet gegeven door de hoogste God. Zo regeert God dus niet actief, maar op een indirecte manier. God verdient het om elke dag vereerd te worden evenals demonen, andere goden en heersers. Het vereren van Gods bestuurlijke helpers maakt de verering van God slechts vollediger, hoewel Celsus ervan overtuigd is dat God in feite geen verering nodig heeft, want Hij heeft niets nodig en kent geen afgunst.

Celsus' ethische ideeën zijn, voor zover we kunnen zien, platonisch. Bedrog en liegen zijn alleen onder bijzondere omstandigheden toegestaan; jammeren in de rechtbank is verboden om te voorkomen dat rechters uit medelijden oordelen. Celsus beschuldigt Jezus ervan een uitspraak van Plato te corrumperen als Jezus verklaart dat "het makkelijker is dat een kameel gaat door het oog van een naald dan dat een rijk man ingaat in het koninkrijk van God." De uitspraak zou een corruptie zijn van Plato's *Wetten* 743A: "Als een man buitengewoon goed is, is het onmogelijk dat hij ook buitengewoon rijk zou zijn." Goedheid en rijkdom sluiten elkaar dus uit. Van een andere uitspraak van Jezus zegt Celsus dat die "oud is, vroeger beter geformuleerd, maar door de christenen platter verwoord." Het gaat om de christelijke overtuiging "geen verzet te bieden aan wie jou kwaad doet;

zelfs als iemand je op de ene wang slaat, bied dan je andere wang ook aan.” De essentiële gedachte hier komt uit Plato’s *Crito*: een misdaad vergelden of iemand kwaad doen, is niet toegestaan, zelfs niet als iemand lijdt in handen van iemand anders.

Zo komt er een helder beeld naar voren van het feit dat Celsus Plato gebruikt als zijn belangrijkste bron voor filosofische zaken zoals de ziel, de kosmos, het godsbeeld, het hoogste goed, het kwaad en ethiek. Kortom: Plato is normatief voor Celsus in elk opzicht, maar in termen van wat Celsus beweert over Jezus is Plato het meest normatief waar het gaat om zijn ideeën t.a.v. het godsbeeld, het kwaad en de ethiek. Celsus valt Jezus niet echt aan in zaken van de ziel of de kosmos. Terwijl “het hoogste goed” meer de platonische terminologie is, is “God” meer de term van het Midden-Platonisme en van Celsus. Het feit dat mensen dachten dat Jezus (een) god was, dat hij wonderen kon verrichten, dat hij uit de hemel was afgedaald, dat hij verwekt was door God, dat hij uit de doden was opgestaan, al die dingen gingen Celsus’ door Plato gevormde voorstellingsvermogen verre te boven.

In hoofdstuk 5 heb ik alle relevante testimonia van Celsus over Jezus besproken. Ik heb ze verdeeld in 9 paragrafen, over Jezus’ afkomst en zijn doop, zijn verblijf in Egypte, zijn onderwijs en omgang met zijn leerlingen, Jezus en de joodse wet, Jezus en de profetieën, zijn uiterlijk en karakter, en zijn lijden en opstanding.

Wat betreft Jezus’ afkomst: volgens Celsus was Jezus niet door de Heilige Geest verwekt, maar door een soldaat genaamd Panthera. Jezus bedacht zelf het verhaal over een maagdelijke geboorte.

Celsus noemt ook Jezus’ doop een door Jezus verzonnen verhaal, vooral de woorden over de verschijning van een vogel.

Volgens Celsus is Jezus wel in Egypte geweest, maar niet als baby om aan Herodes’ kindermoord te ontsnappen. Jezus verhuurde zich als arbeidskracht vanwege zijn armoede. Daar in Egypte raakte Jezus bekend met een soort magie, illusionisme, en op grond daarvan verrichtte hij zijn wonderen en noemde zich God. Volgens Celsus beheerste Jezus niet werkelijk magie.

Celsus schildert Jezus niet zozeer als een leraar: eerder plaatst hij Jezus tegenover Mozes als wetgever, die tegengestelde wetten geeft aan die van Mozes, en aldus tegengesteld aan die van God. Volgens Celsus kan Jezus zijn woorden over de rijke man direct aan Plato ontleend hebben. Celsus formuleert hetzelfde oordeel over Jezus’ advies t.a.v. de houding jegens een agressor. Hij beweert dat er sprake is van plagiaat, een verloedering van de terminologie en corruptie van Plato’s woorden.

Celsus beperkt deze vulgariteit niet tot Jezus: christenen lijden in het algemeen aan een gebrek aan beschaafd gedrag, en zoals Jezus Plato's bewering corrumpeerde, zo corrumperen christenen de Griekse gedachte. Jezus bekritiseert ook degene die begerig is naar macht en die aanspraak maakt op wijsheid of reputatie. Celsus contrasteert Jezus met Mozes wat betreft de houding jegens vijanden. Hiertoe citeert hij een bewering van Jezus, waarin hij een persoon die eenmaal sloeg, toestaat om nogmaals te slaan.

Celsus schildert Jezus' leerlingen als een groep bedelaars die met Jezus rondtrekken. Jezus noemde hen zijn μαθηταί (leerlingen), en Celsus neemt deze terminologie over. Na hun leven van bedelen met Jezus schreven zij de evangeliën, maar slechts om verhalen te vertellen die ze hadden verzonnen, in tegenstelling tot die van Celsus die totaal andere verhalen kan vertellen die "waar zijn en niet lijken op wat geschreven is door de leerlingen van Jezus." Ook vinden we aanwijzingen dat Celsus Jezus beschouwde als een bendeleider, en de leerlingen als zijn ondergeschikten. Volgens Celsus kende Jezus een intieme omgang met zijn leerlingen in een onderwijssituatie: zij leefden met elkaar, aten en dronken met elkaar en deelden alles. Celsus is het totaal niet eens met deze manier van leven.

In mijn hoofdstuk over "Jezus en de joodse wet" bespreek ik Celsus' idee dat joden, geleid door Jezus, afvallig werden van andere joden. Celsus spreekt van een στάσις, een woord dat meestal "afscheiding" betekent. Jezus wilde bewust deze tweede breuk (na de "Exodus"). Celsus concludeert dit, omdat Jezus zich in zijn onderwijs tegenover Mozes opstelde, omdat Jezus de joden misleidde, hoewel de joden het niet erg vonden om misleid te worden, en tenslotte omdat Jezus een staat voor zichzelf wilde stichten. De oorsprong van jodendom en christendom lag in rebellie tegen de staat.

Over profeten en profetieën: het algemene beeld dat oprijst uit de bespreking in dit hoofdstuk lijkt te zijn dat Celsus ervan overtuigd is dat de joden hun profeten gehad hebben, en dat de joden van Celsus' tijd nog steeds vertrouwen op hun profetieën. De profeten voorspelden een zoon van God of Christus/Messias, die neer zou dalen op de aarde. Celsus houdt er rekening mee dat de joodse profetieën werkelijke profetieën zijn, maar hij kan er niet mee leven dat Jezus de vervulling ervan is. Dit ene is in elk geval een zekerheid voor Celsus: Jezus beantwoordde op geen enkele wijze aan het beeld dat door de profeten geschapen was.

Over Jezus' uiterlijk en karakter zegt Celsus: "de christenen hangen een visie op Jezus aan alsof hij door god in de wereld gezonden was, en een opvatting van incarnatie." Maar Jezus' lichaam is niet

verwekt zoals het lichaam van een god verwekt zou zijn, en zijn lichaam verschilde niet van een ander. Dit is het geval in termen van zijn lengte en uiterlijk, waar Celsus denkt dat Jezus klein en lelijk was, en vooral wat betreft zijn stem. Jezus bezat geen stem die verschilde van die van andere mensen, wat verwacht had mogen worden van iemand met een goddelijke geest in zich, en in verband met zijn stem merkt Celsus op dat Jezus' overtuigingskracht niet imponeerde. Qua karakter was Jezus een lafaard, wat het best wordt geïllustreerd door het verhaal van zijn lijden. Hij deed niets adellijks, zoals van een god verwacht mocht worden, en toonde geen enkele zelfbeheersing. Jezus was jaloers zoals geïllustreerd wordt doordat hij uit zijn staat gooide wie dezelfde wonderen deed als hij. Ook na zijn dood werd Jezus geen god, zoals hij niet godgelijk was toen hij leefde.

Celsus was ervan overtuigd dat Jezus' lijden en dood een door de joden opgelegde straf waren. Hij noemt drie redenen voor deze straf, waarvan de belangrijkste is dat Jezus de joden misleidde. Het bedrog bestond uit het stichten van een nieuwe religie en het de joden overhalen om hem te volgen in deze nieuwe religie. Jezus' dood was verdrietig noch pijnlijk, omdat, zo merkt Celsus cynisch op, "hij een god was en de dood wilde." Dit is een manier voor Celsus om Jezus' dood belachelijk te maken. Als hij een god was, dan voelde hij geen pijn of verdriet. Maar als hij pijn of verdriet voelde toen hij werd gekruisigd, dan was hij geen god. Zowel Romeinen als joden wilden van Jezus af, de Romeinen om politieke redenen, de joden omdat Jezus hen had misleid.

Een feit dat Jezus' opstanding onbetrouwbaar maakt is dat er maar een paar getuigen waren, en die kwamen uit zijn kring, waren dus niet objectief. Celsus noemt "één vrouw en zijn eigen groep volgelingen." Het is niet verbazend dat Celsus denkt dat Jezus verscheen aan de verkeerde mensen. Hij had moeten verschijnen aan "allen." De onvermijdelijke conclusie van dit alles is dat Celsus niet in lichamelijke opstanding geloofde, tenminste niet in Jezus' geval. Volgens hem zouden de christenen dat ook niet moeten doen. Hij denkt dat de verklaring voor hun geloof een misverstand t.a.v. reïncarnatie is. Celsus' argumenten hiervoor leunen op een rechtvaardigheidsgevoel: Jezus had aan zijn beulen moeten verschijnen. Celsus is niet slechts geïnteresseerd in het afschilderen van de christenen als eenvoudige lieden, dieper gewortelde motieven aangaande Jezus, zoals rechtvaardigheid en zelfbeheersing, spelen ook een prominente rol.

Daarna besprak ik Celsus' mening over christologie: we moeten concluderen dat Celsus niet geloofde dat Jezus geest was of een demon of een engel, of de Logos of God. Maar in zijn ogen zijn deze zaken ofwel overduidelijk ofwel niet echt belangrijk. Wat werkelijk belangrijk is en het doel van Celsus'

schrijven is andere mensen ervan te overtuigen dat Jezus niet de Zoon van God was. De overheersende indruk teweeggebracht door het bijeenbrengen van dit materiaal rond het thema christologie is, dat volgens Celsus de christenen in principe de juiste (platonische) begrippen hanteren (de hoogste God is machtiger dan de schepper), maar ze passen die begrippen ten onrechte toe op Jezus (die volstrekt niet voorkomt in het platonische systeem, omdat hij geen god of God is). De afstand tussen Celsus en de christenen blijkt dus veel kleiner dan we mogelijk eerst hadden gedacht. Tot nu lag de nadruk op het feit dat de christenen niet voldeden aan de maatstaven die een platonisch filosoof hanteert, nu hanteren de christenen dezelfde maatstaven, maar op de verkeerde manier. Met andere woorden: al in dit stadium van hun ontwikkeling gebruiken de christenen platonische begrippen, die ze, volgens Celsus verkeerd, op Jezus toepassen.

Over Celsus' bronnen tenslotte: Celsus' boek over Jezus, gebaseerd op het geschrift van een jood, was een waarschuwing om te voorkomen dat steeds meer mensen uit de joden (hij bekommerde zich niet om anderen) zich aansloten bij de volgelingen van deze goeroe. Deze jood moet zijn polemiëk tegen Jezus geschreven hebben tussen 105 en 130 als een reactie op de evangeliëverhalen die hij had gehoord of misschien gezien. Celsus was een van de mensen die deze polemiëk las, wat heel plausibel kan worden verklaard: waarschijnlijk leefde Celsus in Alexandrië (hoewel Rome niet onmogelijk is, slechts minder waarschijnlijk), ook de plaats waar deze biografie werd gepubliceerd. Hij citeert deze regelmatig, terwijl hij de woorden die hij schrijft in de mond van "de jood" legt, zeer waarschijnlijk de schrijver van deze tekst.

Jezus' geboorteverhaal verschijnt niet eerder dan Mattheüs en Lucas. De datering van deze evangeliën is onzeker, maar er bestaat een zekere consensus over de periode tussen het jaar 80 en het begin van de tweede eeuw. Daarna moet een speciaal geboorteverhaal van Jezus zijn ontstaan (denk aan Cyrus van Perzië, Romulus en Remus), een verhaal waarop een joodse reactie kwam.

Deze joodse biografie was een soort middenweg tussen de evangeliën en Celsus' werk: de evangelisten hadden hun teksten geschreven, die de evangeliën zouden worden. De jood schreef als een reactie zijn versie van de gebeurtenissen t.a.v. Jezus, gebaseerd op deze evangeliën en een orale traditie, en Celsus gebruikte de (tekst van de) jood voor zijn boek. Celsus was geraakt door het waarschuwende karakter van wat zijn joodse bron had geschreven, en probeerde dat aspect te versterken overeenkomstig zijn heidense, en soms filosofische, ideeën. Later breidden de schrijvers

van *Toledot Yeshu* deze joodse brontekst uit. De jood die Celsus noemt was een personificatie van een geschreven joodse bron of misschien de schrijver zelf van deze joodse tekst.

Deze tekst had de volgende contouren: Jezus werd al beschreven als een bastaard, omdat ene Pandira/Panthera Jezus' moeder Miriam/Maria had zwanger gemaakt. De brontekst bevatte de bewering dat Jozef van David afstamde, maar dat speelde voor Celsus duidelijk geen rol, omdat de "timmerman" Jezus niet verwekte. Tenslotte stamde uiteraard Panthera niet van koningen af: hij was een vreemdeling. Volgens de brontekst bracht Jezus een substantieel deel van zijn jeugd in Egypte door, van ongeveer zijn vijfde tot zijn vijfentwintigste jaar. Hij ging er uit armoede heen samen met in elk geval zijn moeder. In Egypte kwam hij in contact met magie, hoewel hij dit waarschijnlijk niet liet blijken, omdat magie niet "en vogue" was. De brontekst maakte geen melding van Herodes' kindermoord. Het verhaal van Jezus die onderwijs geeft in de tempel op twaalfjarige leeftijd kan niet historisch zijn, als de traditie geformuleerd in de brontekst betrouwbaar is. Gebruik makend van magie of illusionisme gaf Jezus de indruk dat hij wonderen kon verrichten, een proces dat hem volgelingen opleverde, die hem als een goeroe zagen. Misschien noemde Jezus zich God, volgens Celsus' brontekst.

Deze tekst, waarschijnlijk de eerste reactie op orale tradities waarvan Celsus' jood had gehoord, maakte melding van Jezus' dood aan een kruis. Het is niet duidelijk of de traditionele namen van Pilatus en Herodes hierin werden genoemd, bijvoorbeeld. De *Toledot Yeshu* doen dat wel, maar Celsus noemt die niet, althans niet in het lijdensverhaal. In de brontekst wordt niet van opstanding gerept. Die vermeldde wel dat Jezus' graf dat gekocht was door een van zijn volgelingen, leeg was, omdat zijn lijk in het water was gegooid om het volledig te laten verdwijnen, en dat het was meegedreven met de stroom, een verhaal later volledig verteld door de *Toledot Yeshu*.

De jood van Celsus was, volgens Origenes, een verzonden karakter, en hier hebben we een goede aanleiding om te stellen dat hij de personificatie is van een antichristelijke, joodse traditie. Celsus schijnt vertrouwd te zijn geweest met evangelietradities, maar er is geen bewijs dat hij ook maar een ervan kende in geschreven vorm. Zijn kennis van joodse en christelijke tradities was aanzienlijk en het is waarschijnlijk, maar niet aantoonbaar dat hij geschreven bronnen gebruikte. Wat we kunnen concluderen, is dat hij een geschreven versie kende van de Septuagint, de Griekse vertaling van het Oude Testament. Celsus' jood is de schrijver van, of de vinder van, een joodse brontekst die Celsus bezat, en die in redelijke mate overeenkomt met *Toledot Yeshu*. Gegeven het voorafgaande, vooral

het feit dat Celsus een joodse brontekst had om naar te verwijzen, is het plausibel dat Celsus het vroege concept bezat van de teksten van *Toledot Yeshu*.